

UDC 655.3:811.411.21

TOWARDS THE HISTORY OF ARABIC PRINTING IN THE ORIENT: THE FIRST ARABIC CHRISTIAN BOOKS PRINTED IN WALLACHIA

Yulia Petrova

PhD (Philology), Associate Professor

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho St., Kyiv, 01001, Ukraine

j.arabic2011@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5130-232X

The article examines the background of the emergence of printing in Arabic script in the Arab world in the context of its development in Western Europe and attempts of its introduction in the Ottoman Empire. The Arabic-speaking Christians of the Ottoman Empire, especially the Orthodox, who, unlike other denominations, had no support in the outside world were the most interested in the possibility of printing books in Arabic letters for their needs. The implementation of this idea became possible in the early 18th century, due to the fruitful cooperation between the hierarch of the Church of Antioch Athanasios III Dabbas, the prince of Wallachia Constantin Brâncoveanu, and the outstanding printer of Georgian origin Antim the Iberian. The introduction of Arabic printing in Wallachia made it possible to continue this work in Ottoman Syria, where Athanasios III Dabbas printed in 1706 the first book in Arabic script in the Arab world.

The paper presents a description of the first two Greek-Arabic prints published in Wallachia – the Liturgikon (1701) and the Horologion (1702), copies of which are kept at the Library of the Romanian Academy in Bucharest. In order to identify the linguistic features of the Arabic liturgical texts in the Liturgikon, they were compared with a manuscript version of this book dated 1612. It was concluded that the Wallachian Liturgikon actually reproduced the texts revised by the Metropolitan of Aleppo Meletios Karma (1612–1634) with minor structural, lexical, and grammatical differences. In the printed book there is a noticeable tendency to replace the Greek vocabulary with Arabic equivalents.

The reader is offered a Ukrainian translation from Arabic of the prefaces and printer's notes included in the first book printed for the Orthodox Arabs – the Liturgikon that appeared in 1701 in the Snagov monastery near Bucharest. These texts are the main source of information on the circumstances of the beginning of Arabic printing for the Orthodox Christians.

Keywords: Antim the Iberian, Arab Christians, Athanasios III Dabbas, Constantin Brâncoveanu, Horologion, Liturgikon, old prints, Ottoman Empire, preface, printing, Wallachia

ДО ІСТОРІЇ АРАБСЬКОГО ДРУКАРСТВА НА СХОДІ: ПЕРШІ АРАБО-ХРИСТІЯНСЬКІ КНИГИ, ВИДАНІ У ВОЛОЩИНІ¹

Ю. І. Петрова

Виникнення арабського друкарства на Сході має довгу передісторію. Друкарні з арабським шрифтом з'явилися в Європі вже на початку XVI ст. Першою у світі книгою, надрукованою арабським шрифтом, став Часослов, виданий 1514 р. в м. Фано (Італія) за ініціативою папи Льва X. У наступному столітті подібні друкарні функціонували також у Нідерландах, Франції, Німеччині, Англії, Швейцарії та Швеції. Їхня продукція являла собою переважно християнські тексти (біблійні, догматичні,

© 2023 Yu. Petrova; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

богослужбові) і була орієнтована на діяльність католицьких (згодом і протестантських) місіонерів на Сході; рідше з'являлися видання для навчально-наукових цілей [Roper 2010, 174–175].

Основним центром друку книг грецькою і світової торгівлі книгами була Венеція, де перший друкарський прес було встановлено 1469 р. [Тимошик 2007, 117]. Друк церковнослов'янською розвивався в Чорногорії (кін. XV ст.), Волощині (поч. XVI ст.) [Kilpatrick 2014, 35–36], Україні (з 1460 р. у Львові, з кін. XVI ст. в Острозі, з поч. XVII ст. в Києво-Печерській лаврі) [Тимошик 2007, 148, 154, 159]. Багато монастирів були центрами книжкової культури і мали власні друкарні, меценатами яких виступали церковні ієрархи та місцеві правителі [Kilpatrick 2014, 48].

Тоді як у Європі активно розвивалося друкарське ремесло різними (зокрема й східними) мовами, на теренах Османської імперії на друкарство арабським шрифтом було накладено табу. Всі ініціативи щодо його запровадження тривалий час натикалися на протидію Високої Порти. Зокрема, хатт-і-шеріф султана Баязида II від 1485 р., підтверджений його сином Селімом I у 1515 р., забороняв мусульманам користуватися друкарською продукцією [Şayhî 1995, 17]. Це було пов'язано з побоюваннями щодо проникнення помилок до тексту Корану і розповсюдження викривлених версій великими тиражами, а також із можливістю поширення небажаних для османської влади політичних ідей за допомогою нової технології [Feodorov 2016b, 158]. Деякі дослідники вказують і на психологічний аспект цієї заборони: механізація арабського шрифту сприймалася як зневага до традицій каліграфії, яка відіграла величезну роль в арабській та мусульманській культурі. Рукопис був одним із символів ісламської цивілізації і забезпечував її безперервність; на думку консервативних релігійних кіл, відмова від рукописів на користь “християнського винаходу” ставила під загрозу майбутнє ісламської культури. До того ж арабські шрифти, які застосовувалися в європейських друкарнях, в очах більшості мусульман не мали естетичної цінності і видавалися “поганим почерком”, що було причиною низького попиту на друковані книги на Близькому Сході [Conidi 2018, 471, 477]. Тому мусульманам знадобилося багато часу, щоб перейти від звичного їм рукописного книгтворення до книгодрукування.

Султанський фірман від 1587 р. дозволив ввіз і поширення нерелігійної літератури арабською, перською і турецькою мовами, виданої в Європі [Feodorov 2013, 233]. Офіційну заборону друку арабськими літерами було знято лише 1727 р., за “доби тюльпанів” (1718–1730), коли в Османській імперії розпочалися процеси вестернізації після повернення її першого великого посольства із Франції [Sabev 2014, 101]. Водночас турецькому першодрукареві Ібрагіму Мютеферріці (1674–1745) було дозволено випускати лише книги зі світських наук; після його смерті у друкарській справі настала тривала перерва. Заборону на друк ісламської релігійної літератури було знято не раніше XIX ст. Зокрема, Коран вперше було надруковано лише 1874 р. [Kreiser 2001, 5].

Представники релігійних меншин Османської імперії набагато раніше усвідомили перевагу друкованої книги проти рукописної. Піонерство в цій сфері належить юдейській спільноті у Стамбулі (сформованій передусім з переселенців з Іберійського півострова), яка вже 1493 р. надрукувала першу в Османській імперії інкунабулу – 4-томне видання кодексу юдейських законів *Arba 'ah Turim* [Tamari 2001, 9], скориставшись можливістю друкувати книги неарабськими шрифтами, оскільки згадана заборона не поширювалася на зімміїв (підданих-немусульман) [Feodorov 2013, 233].

Серед християн найбільшу активність у цій справі виявляли мароніти, які з XIII ст. офіційно перебували в єдності з Римо-католицькою церквою і з 1584 р. мали свій коледж (Collegium Maronitarum) у Римі. Маронітський архієпископ Дамаска Саркіс ар-Різзі, який навчався в цьому закладі і брав участь у виданні книг для своєї спільноти, спробував перенести цей досвід на свою батьківщину – Ліван, заснувавши

першу на Арабському Сході друкарню при монастирі Кузхая на честь св. Антонія. Його зусиллями в 1610 р. там було надруковано Псалтир сирійською та арабською мовами шрифтом каршуні². Але з невідомих причин ця ініціатива не мала продовження [Walbiner 2001, 11].

Грецька друкарня в Константинополі з'явилася доволі пізно (1726 р.), проте греки Османської імперії тривалий час отримували всі необхідні їм видання з Венеції (зокрема, до 1600 р. там було надруковано грецькою вже понад 220 найменувань релігійних книг) [Kilpatrick 2014, 44–46]. Водночас арабомовні православні християни – паства давніх апостольських патріархатів (Александрійського, Антіохійського та Єрусалимського) – не мали підтримки в зовнішньому світі і були цілковито позбавлені можливості мати власні друковані видання.

Провідні діячі Антіохійської церкви XVII ст. – митрополит Алеппський (1612–1634), згодом патріарх Антіохійський (1634–1635) Мелетій (Євфимій II) Карма та патріарх Макарій III ібн аз-Заїм (1647–1672) – займалися уніфікацією арабських перекладів богослужбових текстів за грецькими оригіналами і шукали можливості скористатися перевагами друкарських технологій для введення виправлених текстів у церковну практику та їхньої стандартизації. Мелетій Карма, здійснивши величезну редакторську роботу над біблійними та богослужбовими текстами, сподівався дістати фінансову підтримку для свого видавничого проєкту у Ватикані, куди він звернувся із пропозицією надрукувати відредаговані ним арабські переклади Біблії та богослужбових книг. Проте його ініціатива не мала успіху, оскільки Конгрегація пропаганди віри висунула вимогу узгодити пропоновані до друку тексти з католицьким віровченням [Walbiner 2004, 168–169].

В умовах посилення католицького впливу на Близькому Сході (кін. XVII – поч. XVIII ст.) проблема наявності уніфікованих православних друкованих видань постала особливо гостро. У зв'язку з цим непересічний ієрарх Антіохійської церкви, колишній патріарх Антіохійський, на той час митрополит Алеппський Афанасій III (Даббас)³ вирішив просити про допомогу відомого православного ктитора – господаря Волощини Константина Бринковяну⁴. Прибувши в березні 1700 р. до Бухареста, він звернувся до нього із проханням сприяти друку богослужбових книг для Антіохійської церкви, яка перебувала у скрутному матеріальному становищі. Отже, виникнення друкарні, де вперше в арабському світі буде застосовано арабський шрифт, виявилось можливим завдяки співпраці арабо-християнського Сходу з державними і церковними діячами Дунайських князівств – спочатку Волощини, а згодом і Молдови.

Це співробітництво і його успіх можна пояснити такими чинниками. По-перше, між Дунайськими князівствами і православним Сходом існували тісні історичні зв'язки, і вони мали багато спільних інтересів: залежні – хоча й різною мірою – від турецького панування⁵, православні християни румунських земель і Леванту прагнули зберегти свою ідентичність, яка, з одного боку, була тісно пов'язана з візантійською спадщиною, з іншого – потребувала продовження і збагачення їхньої спільної духовної традиції за допомогою місцевих мов. По-друге, у Дунайських князівствах вже з початку XVI ст. успішно розвивалося друкарство – передусім церковно-слов'янською мовою, яка в період XIV–XVII ст. виконувала функції богослужбової та офіційної мови на кшталт латини в Західній Європі [Kilpatrick 2014, 38]. На момент приїзду Афанасія Даббаса друкарська справа у Волощині досягла свого розквіту – значною мірою завдяки тому, що на цій ниві тоді працював такий видатний церковний діяч, як ігумен монастиря Снагов⁶ Антим, згодом митрополит Угровольський (1708–1716), відомий у Православній церкві як священномученик Антим Іверський⁷.

Згідно з румунськими джерелами, Афанасій Даббас був прийнятий як почесний гість і користувався особливою шаную господаря. Як і інші східні ієрархи, які в різні

часи перебували при волоському дворі, він брав участь у державних і церковних урочистостях, виголошував проповіді, здійснював архієрейські та священницькі хіротонії. 20 вересня 1702 р. Константин Бринковяну підписав наказ про виділення Антіохійському престолу щорічної милостині в розмірі 500 талерів [Feodorov 2013, 238]. За наказом господаря арабські друкарські форми і кліше виготовив ігумен Антим, ставши в такий спосіб першодрукарем для арабського світу.

Незабаром світ побачили два перші видання з паралельними текстами грецькою та арабською: 1701 р. в монастирі Снагов під Бухарестом було надруковано Службник [Kitāb al-quddāsāt... 1701], а 1702 р. в господарській друкарні в Бухаресті – Часослов [Kitāb al-Ūrūlūğiyūn 1702]. Грецькі тексти у Службнику було відтворено за венеційським виданням 1663 року [Antim Ivireanul... 2016, 96]. Арабські тексти Афанасій Даббас особисто звіряв за найбільш надійними редакціями, пов'язаними з іменами двох видатних мелькітських літературних діячів – диякона 'Абдаллаха ібн аль-Фадла Антіохійського, який в XI ст. переклав богослужбові тексти арабською, і вищезгаданого Алеппського митрополита Мелетія Карми (Антіохійського патріарха Євфимія II).

Документи, які дійшли до нас, не містять жодних вказівок про наклад арабографічних книг, надрукованих у Волощині Антимом Іверським та Афанасієм Даббасом. Із передмов цих книг відомо, що весь наклад призначався для безкоштовної роздачі священнослужителям Антіохійської церкви (це відповідало традиції, яка склалася у Волощині за часів правління Щербана Кантакузіно (1678–1688) [Feodorov 2016a, 137]). Відомо, що Антим Іверський випускав свої друки доволі великими тиражами, але про кількість примірників обох арабографічних видань можна судити лише приблизно, базуючись на даних каталогів стародруків, які зберігаються в бібліотеках на Арабському Сході та в інших місцях⁸ [Feodorov 2016b, 172].

Повернувшись до Алеппо 1705 р., Афанасій влаштував у своїй митрополичій резиденції першу на Близькому Сході друкарню, у якій використовувався арабський шрифт. Досі залишається відкритим питання про долю друкарського обладнання Антима Іверського: висувалися припущення, що воно було подароване Афанасію і він привіз його до Сирії [Walbinger 2001, 11]. Провідна фахівчиня з історії друкарства арабів-християн І. Феодоров ставить під сумнів цей підхід – на її думку, це було б важко здійснити суто технічно, оскільки колишній Антіохійський патріарх мав спочатку заїхати до Кіпру як новообраний предстоятель Кіпрської церкви. Вона вважає, що в Алеппо міг бути створений новий друкарський станок, а функціонування друкарні забезпечували учні Даббаса, які супроводжували його в поїзді і навчилися друкарської справи у Волощині [Feodorov 2016a, 164–165]. Проблема спадкоємності алеппської друкарні була предметом дискусій з кінця XIX ст.; дослідники зазначали значну різницю між арабськими літерами, виготовленими у Снагові та Бухаресті, і шрифтом алеппських видань, який має доволі примітивний вигляд, як порівняти зі шрифтом волоських [Feodorov 2013, 245–246; Книга Чесного Непорочного Євангелія... 2021, 58–69]. І. Феодоров припускає, що Даббас привіз до Алеппо лише комплект відлитої Антимом літер, на основі яких сирійські майстри створили нову гарнітуру шрифту, набагато нижчої якості. Іншим можливим варіантом розвитку подій, на її думку, могла бути участь в облаштуванні алеппської друкарні когось із помічників Антима, якого він міг відрядити до Сирії з цією метою [Feodorov 2016a, 173–174]. Таке припущення є небезпідставним, адже 1709 р. Антим відправив до Тбілісі саме з такою місією Михаїла Штефана (Іштвановича), який став грузинським першодрукарем.

Першою книгою, надрукованою арабським шрифтом на Арабському Сході, став Псалтир, виданий 1706 р. в алеппській митрополичій друкарні. Вона проіснувала до 1711 р. і випустила десять найменувань книг арабською, без паралельних грецьких текстів (за невеликими винятками). Деякі з них було перевидано, і загальна

кількість видань алепської друкарні досягла 13 книг, з урахуванням перевидань⁹. Друкарня припинила свою діяльність через низку причин, передусім через фінансові труднощі [Kilpatrick 2014, 47].

Із примірниками перших двох книг, надрукованих для арабів-християн у Волощині, ми мали можливість ознайомитися у Відділі рукописів та рідкісних книг Бібліотеки Румунської академії в Бухаресті¹⁰ (зокрема, тут зберігаються чотири примірники Службника і два примірники Часослова). Їхню структуру у стислому вигляді можна представити так¹¹:

Службник (інв. № CRV 130) загалом має 377 сторінок (28 с. супровідних текстів на початку без пагінації, 96 с. першої пронумерованої частини і 253 с. другої пронумерованої частини). Книгу надруковано справа наліво. Нумерацію сторінок позначено грецькими літерами. Паралельні богослужбові тексти грецькою та арабською розташовано на кожній сторінці поруч у дві колонки. До першої частини входять паралельні тексти грецькою та арабською: чин вечірні (с. 1–40) та утрені (с. 41–78), чин проскомидії (с. 79–95); друга частина містить чин літургій Іоанна Золотоустого (с. 1–84), Василя Великого (с. 85–156) та Передосвячених Дарів (с. 157–204) обома мовами, молитви лише арабською перед причастям (с. 207–236) і після причастя (236–239), тексти відпустів обома мовами (с. 240–249) та молитву на освячення куті обома мовами (с. 250–252). Завершує книгу видавничу примітка грецькою та арабською (с. 253).

Часослов (інв. № CRV 137) має загалом 753 сторінки (21 с. супровідних текстів на початку без пагінації і 732 с. пронумерованої частини). Книгу надруковано справа наліво. До неї входять: чин молитов добового кола богослужінь, надрукований лише арабською (с. 1–168), двомовний Мінологій (Синаксар) на кожен місяць (с. 169–480), тропарі й кондаки двома мовами (с. 482–549), богородичні піснеспіви лише арабською (с. 550–577), двомовний акафіст на честь Богородиці (с. 578–607), канон до Ісуса Найсолодшого арабською (с. 608–616), канон обома мовами до Богородиці (с. 617–639), канон арабською до Ангела-охоронця (с. 640–651), канон арабською до небесних сил і всіх святих (с. 652–659), молитви арабською перед причастям (с. 660–689)¹² і після причастя (с. 686–689), пасхалія на 65 років із зазначенням свят і уставних вказівок лише арабською (с. 690–731). Наприкінці міститься видавничу примітка лише арабською (с. 732).

До кожної книги включено дві передмови грецькою та арабською; їхні тексти розташовано на окремих сторінках, які чергуються, починаючи з грецького тексту (він розташований на зворотних боках аркушів, тобто праворуч на розвороті, а арабський – на лицьових, ліворуч). Звірка паралельних версій показала, що вони не є абсолютно тотожними і мають деякі лексичні та структурні відмінності. Перша передмова адресована меценату – Константину Бринковяну, друга – кліру Антіохійської церкви. Автором текстів є сам Афанасій Даббас, який підписувався арабською як “Афанасій, милістю Бога Всевишнього колишній патріарх Антіохійський і всього Сходу” (*Afanāsiyūs bi-rahmat Allāh ta ‘ālā al-baṭriyark al-Anṭākī wa-sā’ir al-Mašriq sābiq^{an}*)¹³. Передмови в обох виданнях становлять особливий інтерес, оскільки вони є основним джерелом відомостей до історії виникнення арабського друкарства на Сході. Найбільш інформативними з цього погляду є передмови до Службника. Передмови до Часослова не містять додаткової історичної інформації і створені здебільшого в жанрі панегірика для подяки меценатові, згідно з літературною традицією тих часів¹⁴.

Титульні сторінки надруковано лише арабською (див. іл. 1, 2)¹⁵. Їхнє порівняння з вихідними аркушами інших друків Антима Іверського [Antim Ivireanul... 2016] виявляє значну схожість в оформленні: текст облямовано орнаментально-декоративною рамкою, зміст видавничих відомостей є доволі детальним (назва й мова видання, імена видавця, мецената і друкаря, дата і місце видання). Водночас в обох

книгах є віршована присвята грецькою (з однаковим текстом), адресована Константину Бринковяну і підписана його придворним лікарем Іоанном Комніном. Назви більшості розділів в обох книгах наводяться лише арабською (див. іл. 3, 4). Колонтитули з позначенням служб надруковано у Службнику грецькою, у Часослові – арабською. Богослужбові вказівки скрізь надруковано циноброю. В обох книгах наявні кустоди – обома мовами на сторінках із двомовним текстом та однією з мов, якщо текст лише арабською або грецькою.

В обох книгах міститься також примітка (видавнича післямова) друкаря – Антима, який згідно з традицією тих часів просить читачів вибачити йому мимовільні помилки та орфографічні похибки. Помітно, що в передмовах обох волоських видань кількість явних друкарських помилок (які не треба ототожнювати з орфографічними особливостями “середньоарабської мови”) значно вища, ніж у виданнях алеппської друкарні. Це вказує на те, що у Волощині Афанасій Даббас не мав помічника в роботі над арабським текстом і йому довелося особисто займатися написанням передмов, редагуванням богослужбових текстів і звіркою їх із грецьким оригіналом, про що він сам згадує у другій передмові до Службника, повідомляючи, що керівництво роботою і нагляд за нею були здійснені “зусиллями Нашого Смиріння, оскільки друкарі не знали арабської”.

Як свідчать румунські дослідники, усі друки, над якими працював Антим Іверський, характеризуються вишуканістю декоративних елементів. Зокрема це стосується комбінації чорної і червоної фарб, оформлення заголовків і буквиць, наявності віньєток, арок, картушів, зображень святих і т. п. Художній смак видатного майстра із гравюри і розроблена ним техніка оформлення, втілені в обох греко-арабських виданнях, стали прикладом для наступних друкарів у Сирії [Feodorov 2016b, 171]. Як і в багатьох інших друках Антима, в обох виданнях міститься низка зображень, надрукованих ксилографічним способом (герб Константина Бринковяна, ікони святих та ін.), – загалом сім у Службнику і сім у Часослові.

Окремим аспектом, який становить інтерес із філологічного погляду, є графічні та мовні особливості арабського тексту в першому друкованому виданні для арабомовних християн. Для порівняння ми взяли за основу рукописний арабсько-грецький Службник 1612 р.¹⁶ [Περὶ μὲν...], який містить найпоширенішу для XVII ст. версію текстів за редакцією Мелетія Карми з його власною передмовою. За результатами порівняння можна вказати на такі відмінності в арабському тексті:

1. У друкованому виданні помітна тенденція до арабізації грецизмів. Рукописний Службник містить низку виголосів тільки грецькою; зокрема виголос диякона “Благослови, владико” скрізь наведено грецькими літерами (Ευλόγησον δέσποτα), але у снаговському Службнику у відповідних фрагментах його транслітеровано арабськими літерами (افلوجيصن داسبوطا) або навіть перекладено (بارك يا سيد). Інші приклади: بروسخومن “будьмо уважні” (ч. II, с. 18, 22, 69) замість πρόσχωμεν (арк. 44v, 45v, 62r), ايريني سي “мир тобі” (ч. II, с. 19) замість ειρήνη σοι (арк. 44v), بسلامص طو دايبيد “псалом Давида” (ч. II, с. 19) замість ψαλμός του Δαυίδ (арк. 45r), ايريني باسي “мир усім” (ч. II, с. 67) замість ειρήνη πάσι (арк. 61r). У друкованій версії перекладено арабською всі поминання, які виголошуються на Великому Вході (ч. II, с. 36–37), а в рукописі їх наведено тільки грецькою (арк. 50v–51r); перекладено також виголос “Святеє святим”: القدسات للقدسيين (ч. II, с. 69) замість Τά ἅγια τοῖς ἁγίοις (арк. 62r). Втім, деякі короткі грецькі виголоси, які на той час регулярно використовувалися на практиці, надруковано без змін, як-от: Σοφία ὀρθοί “Премудрість, прості” (ч. II, с. 13).

2. У снаговському Службнику іноді зустрічаються лексичні заміни та перифрази¹⁷, наприклад: يا من لا تصمت تسبخته ولا يفتر تمجيده المسيح من القوات المقدسه (ч. I, с. 6) замість ايها المُسَبِّح من القوات المقدسه بتسابيح لا تصمُت، والممجد بتمامجد لا فتور لها (арк. 4r) “Ти, в невмовкних піснях і безупинних славословленнях святими Силами оспівуваний”¹⁸; نعمة روحك الصالح “благодать Духа Твого Святого” (ч. II, с. 42) замість نعمة روحك القدوس

“благодать Духа Твого Благого” (арк. 52г); لنخرج بسلام “у мирі вийдемо” (ч. II, с. 80) замість لتتقدم بسلام (арк. 65г). Приклад виправлення тексту за грецьким оригіналом: الذي يهرق عن كثيرين منكم وعن كثيرين لاجل مغفرة الخطايا “яка за вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів” (ч. II, с. 51) замість الذي يهرق عن كثيرين منكم من اجل مغفرة خطاياكم “яка проливається за багатьох із вас на відпущення ваших гріхів” (арк. 55г). Деякі богослужбові вказівки є більш розгорнутими у снаговському Службнику.

3. У друкованій книзі, так само як і в рукописі, зустрічається багато графічних особливостей, типових для “християнської середньоарабської мови”, як-от: عليك замість عليك “на Тебе” (ж. р.), خدمة замість خدمة “служба”, مذبك замість مذبك “Твій престол”. Трапляються також відхилення від правил морфології, передусім випадки гіперкорекції: والكاهن قايلا “і священник каже”, لكي وهم معنا يمجدون “аби й вони з нами славили”. Втім, у друкованій книзі іноді можна помітити виправлення граматичного характеру: من اجل الموعوضين “за оголошених” (ч. II, с. 25) замість من اجل الموعوضون (арк. 47г).

4. У рукописному тексті можна побачити багато оголосів, особливо “танвін” і “ташдід”. Але у друкованій книзі оголоси взагалі відсутні (див. нижче примітку Антима для читачів щодо цього). Гамзу зрідка можна зустріти в рукописі, у книзі вона відсутня.

5. Розділові знаки у функції крапки або коми, які позначаються в арабському рукописі у вигляді червоних крапок, у друкованій книзі мають вигляд зірочок, і їхнє розташування в ідентичних текстах не завжди збігається.

Отже, можна зробити висновок, що арабські богослужбові тексти, подані у снаговському Службнику, фактично відтворюють тексти в редакції Мелетія Карми, маючи незначні структурні, лексичні та граматичні відмінності.

Пропонуємо нижче переклад з арабської супровідних текстів, які входять до видання першої друкованої арабським шрифтом книги, призначеної для використання на Арабському Сході, – православного Службника, надрукованого 1701 р. в монастирі Снагов під Бухарестом. Це титульний аркуш, дві передмови авторства Афанасія Даббаса і дві видавничі примітки, одна з яких належить Антиму Іверському. Наразі існують лише румунські переклади цих текстів, виконані К. Ербічану з грецької [Bianu, Hodoş 1903, 427–433] та І. Феодоров з арабської [Feodorov 2016a, 270–276] паралельних версій. Непрономеровані сторінки книги в перекладі умовно позначено римськими цифрами¹⁹.

Титульний аркуш (див. іл. 1)

(I) Книга трьох Божественних літургій та деяких інших необхідних православних молитов, щойно надрукована грецькою та арабською, на прохання і під наглядом Блаженнішого отця, Кір²⁰ Афанасія, колишнього патріарха Антіохійського, коштом славетного високоповажного пана, наділеного владою над усією Угровлахією, Кір Кір Іоанна Константина Басараба, вельмишановного воєводи, за часів архієрейства Блаженнішого отця Кір Феодосія, митрополита згаданої країни, у монастирі Владичиці нашої Богородиці під назвою Снагов, християнського року тисяча сімсот першого, рукою ієромонаха Антима родом із Грузії²¹.

Перша передмова

(II) Високоповажному і найславнішому панові Іоанну Константину Басарабу Бринковяну, великому воєводі всієї Угровлахії, нашому возлюбленому духовному синові²² – благодать Вам від Бога Отця Вседержителя, від Господа нашого Ісуса Христа і від Духа Святого Утішителя, Який осяяв Своїм сходженням святих божественних апостолів.

Високоповажний пане! Елліни возвеличують Александра Македонського, сина Філіппа, за його хоробрість і його діяння, які перевищують людські сили – адже за

дванадцять років він завоював більшу частину світу. Але, як сказано в Євангелії, яка ж користь людині, що здобуде весь світ, але душу свою занепасти? ²³ Тому достойними хвали є ті [правителі], які узгоджують свою земну владу, дану їм від Бога, з Його волею та законом, а не **(VII)** використовують її для вбивства людей і знищення Божих творінь та інших царств, як немилосердні хижаки, що люблять проливати кров. Такі правителі мають похвалу не лише від людей, а й від Бога, адже вони здобувають від людей земну шану, а після смерті успадковують Царство Небесне. Втім, хоча в минулі часи й були у світі боголюбиві, благочестиві, добродішні царі і правителі, я думаю, не було нікого подібного до Вашої Високоповажності за своїми чеснотами, угодного Богу й славленого людьми – і своїми підданими, й іноземцями. Увінчаний і звеличений Богом, Ви засяяли в наш час наче друге яскраве сонце, ставши правителем Вашої славетної родючої країни Угровлахії, у якій були явлені хоробрість її героїв, мудрі добродішні діяння і божественні сили як явно, так і потаємно. Всевидяче око Всевишнього Творця, від якого ніщо не може бути приховане, бачить, як Ваша Світлість, Богом бережена і звеличена, поширює яскраві промені своїх чеснот на весь **(IX)** світ і притягує всіх до себе, як магніт залізо.

Так і ми, коли почули про Ваше мудре правління і Ваші Богом осяяні чесноти, поспішно прибули з краю землі, від теренів великого града Божого Антіохії, до цієї країни, ошасливленої Вашою присутністю, аби побачити і дізнатися напевно про все те, що ми чули здалека, – так само як цариця південна приходила колись із кінця світу послухати мудрість Соломонову ²⁴. Отже, ми прибули й побачили на власні очі і дізналися про все. Насправді ми знайшли тут речі набагато величніші, ніж усе те, що ми чули про Ваше богоугодне правління, сповнене мудрості й милосердя. Ваша богоохоронна країна прикрашається побудовою святих церков і монастирів, по-царськи розкішних. Ви невпинно займаєтеся цією доброю справою – створенням різноманітних величних будівель для блага своїх підданих. Особливо це стосується училищ для різних наук, зокрема шкіл для навчання грецької і слов'янської мов та мови місцевого населення. Окрім цього, було створено друкарні для [книг] цими мовами. Жоден із попередніх правителів не творив таких добрих справ, які творите Ви, маючи мудрість, **(XI)** просвітлену від Бога!

Побачивши всі ці справи, які нас здивували, ми наважилися просити Вашу Високоповажність простягнути Вашу щедрість і на такий віддалений край, як терени великого града Божого Антіохії ²⁵. Це личить Вашій Високоповажності із двох причин. По-перше, саме там ті, хто увірував у Христа, дістали своє особливе найменування як християни ²⁶. Милістю Божою, Ваша Високоповажність як ніхто із православних правителів заслуговує на це ім'я своїм сумлінням, словами і справами. По-друге, Ви досягли вершини чеснот, Ви честь свого роду і маєте добру славу, тому Вам личило б знову явити свою благодійність і милість, як Ви вже багато разів робили для інших апостольських кафедр з усією щедрістю. Тим більше цього достойна перша кафедра першoverховного апостола Петра ²⁷, якою є великий град Божий Антіохія. Хай завдяки цьому богоугодному благодіянню там довічно підносяться молитви за Вас, як і в інших церквах Христових! ²⁸ Ця милість, невелика за розміром проти Вашої величі, буде перед Богом **(XII)** дуже дорогоцінною і прийнятою Ним, тому що вона стосується людських душ. Її потребують у тих землях із таких причин: більшість священників тієї країни дуже бідні й настільки нужденні, що іноді не мають найнеобхіднішого для свого земного життя. Книги арабською мовою, якими вони користуються, переписані від руки, і вони мають багато платити за них. Але через свою бідність більшість із них не в змозі це зробити, і тому вони не можуть виконувати свої щоденні богослужбові обов'язки. Якщо нестачу решти книг ще якось можна виправдати нужденністю, то Службник, який містить тексти Божественних літургій, є вкрай необхідним для всіх священників і важливим для всіх православних.

Утім, Ваше благовоління, яке охоплює всіх своєю милістю, за Божественним на-
тхненням випередило наше прохання, аби Ваша нагорода [від Бога] була найповні-
шою, – Ви самі спитали нас, чи мають православні араби потребу в книгах. Тоді ми
подякували Богові за Ваш добрий намір і за Ваше богонатхненне сумління і повідо-
мили Вам наше прохання, яке Ви прихильно сприйняли й охоче погодилися вико-
нати. Ви одразу люб’язно наказали надрукувати цей Службник для відправлення
Божественної літургії арабською мовою, Вашим власним коштом (XV) завдяки Ва-
шій рясній щедрості. А коли Ви дізналися від Нашого Смиріння, що в нашій країні
прийнято, щоб православні священники в Божих церквах промовляли літургійні
молитви таємно²⁹ арабською, а виголоси та ектенії виголошували здебільшого
грецькою³⁰, Ви щедро збільшили свою богоугодну милість і наказали, щоб не лише
виголоси, а й усі літургійні молитви та ектенії було надруковано повністю обома
мовами, аби нашим місцевим священникам було зручніше ними послуговуватися.
Отже, ця книга виявиться корисною не тільки тим, хто знає арабську, або тим, хто
знає обидві мови, а й грецьким священникам також, а отже, користь буде багатьом.
Ви дали розпорядження, щоб після того, як цю книгу за допомогою Божою буде
надруковано, її роздали в подарунок благоговійним арабським священникам заради
Вашого довічного поминання і для того щоб вони могли як слід звершувати Боже-
ственну літургію обома мовами, згідно зі своїм чином, приносячи святу безкровну
жертву Богу Отцю заради відпущення гріхів усього світу, заради молитов про всі-
ляку користь душам, заради допомоги згори (XVII) і зміцнення Вашої слави, бере-
женої та увінчаної Богом, а також усім, хто є у Вашому благословенному домі, усім
Вашим родичам і архонтам та усій Вашій країні, до глибокої плодovitої старості³¹.
А після Вашого переселення з минушого життя нехай Господь, Який подає усі бла-
га, і Цар усіх дарує Вам блаженство в Царстві Небесному! Амінь.

Християнського року тисяча сімсот першого, у місяці січні.

Афанасій, милістю Бога Всевишнього колишній патріарх Антіохійський і всього
Сходу, молитвеник за Вашу Високоповажність.

Друга передмова

(XXI) Афанасій, милістю Бога Всевишнього
колишній патріарх Антіохійський і всього Сходу
Милість Божа і небесне благословення нехай буде з усіма
благоговійними православними арабськими священниками
і наставить вас на звершення спасительних діянь. Амінь!

Божественний апостол каже: “Моліться один за одного, щоб вам видужати. Рев-
на молитва праведника має велику силу”³². Кажучи “моліться один за одного”, він
має на увазі те, що ми маємо молитися і просити не лише за наших братів і єдино-
вірців, а й за тих, хто з нами не згоден і не вірує так, як ми³³, і взагалі за всіх людей.
Тому блаженний апостол Павло в посланні до Тимофія каже: “Передусім я благаю
чинити молитви, благання, прохання... за всіх людей”³⁴, тобто за вірян і невірних,
друзів і ворогів, близьких і чужинців. Наша свята Церква, згідно з цією апостоль-
ською настановою, просить і молиться Богу передусім за мир усього світу, добрий
стан святих Божих церков і з’єднання (XXIII) всіх³⁵ у вірі та православному спові-
данні Бога. Якщо ми маємо молитися Богу, Спасителю світу, за ворогів і невірних і
просити Його помилувати їх, то наскільки більше ми маємо молитися Йому і про-
сити за вірян, наших друзів і знайомих! Особливо якщо серед них є наші благодій-
ники, через яких ми дістаємо великі душеспасительні дари, то наскільки сильніше
ми маємо молитися Богу за таких благодійників!

Ви знаєте, браття, як мало книг у православних із нашого народу, особливо у
священників. Адже ці книги рукописні, їх важко дістати і придбати, тому що вони
дорого коштують, а коштів немає. Це засвідчують ті, хто має в них потребу. Але
милосердний Всевишній Творець, Який хоче, щоб усі люди спаслися і прийшли до

розуміння правди³⁶, у наш час заповнив цю нестачу Своїм незбагненим Промислом, спрямувавши наш шлях до богоохоронного града Константинополя, а звідти до славетної Угровлахії, після того як ми дізналися про чесноти і діяння найславетнішого високоповажного пана, нинішнього правителя (XXV) цих земель, Кір Іоанна Константина Басараба Бринковяну воєводи, однойменного з великим царем, святим Константином Великим, і подібного йому. Прибувши з Божою допомогою до Волощини, ми удостоїлися бажаної зустрічі і розмови з ним, яка переповнила нас духовною радістю і вітхою. Зустрівши гостинний прийом у Його Світлості і побачивши його благоговіння, ми розповіли йому про нашу потребу в церковних книгах, коли він спитав про це, зокрема про Служебник. Бачачи його чуйність і готовність робити добро всім, а особливо допомагати церквам у їхніх потребах, ми, з Божою допомогою, наважилися просити його допомогти також церквам, підпорядкованим престолу великого града Божого Антіохії, задовольнити потреби арабських православних священників, які там служать, і дати розпорядження надрукувати Служебник нашою мовою коштом Його Світлості. Він дуже прихильно сприйняв наше прохання й одразу розпорядився, щоб друкар, який перебуває при ньому, ієромонах папа³⁷ (XXVII) Кір Антим, приступив до роботи, надавши йому щедрий дозвіл на всі необхідні витрати, щоб він майстерно виготовив арабські літери і надрукував чин Божественної літургії двома мовами – грецькою та арабською. З Божою допомогою, завдяки дбайливості Його Світлості та його коштам, зусиллями Нашого Смирненя і при нашому керівництві роботою й наглядом за нею, оскільки друкарі не знали арабської, роботу було завершено і книгу було надруковано, як можна побачити. Його Світлість розпорядився, щоб її роздали як подарунок православним священникам в арабських землях заради спасіння його душі і за упокій душ його батьків. Тому всі ви, благоговійні священники, які отримали цю божественну книгу, зобов'язані поминати його ім'я під час служіння Божественної літургії³⁸ і просити Бога зміцнити його перебування на своєму високому престолі, без випробувань і негараздів, до глибокої плодovitої старості, поряд зі своїми ближніми й архонтами, а після переселення з цього минушого життя сподобити їх усіх блаженства в Царстві Небесному, якого ми також досягнемо милістю Господа нашого Ісуса Христа, Якому слава на віки вічні. Амінь.

Видавничі примітки друкаря

(XXVIII) О отці і браття у Христі, які читатимуть цей чесний Служебник! Я, убогий друкар цієї книги, прошу вас пробачити мені помилки та недоліки, які в ній є, зокрема [відсутні] *танвін* і *ташдід*, оскільки я не зміг проставити їх цього разу через складність [арабської] мови, яку я раніше не вивчав³⁹. Як кажуть, кожне починання є складним. Тому пробачте мені заради Господа, Який сказав: “Пробачайте, і вам пробачать”⁴⁰, тому що досконалим є лише Бог, Якому слава навіки! Амінь.

Кінцеві видавничі примітки (див. іл. 5)

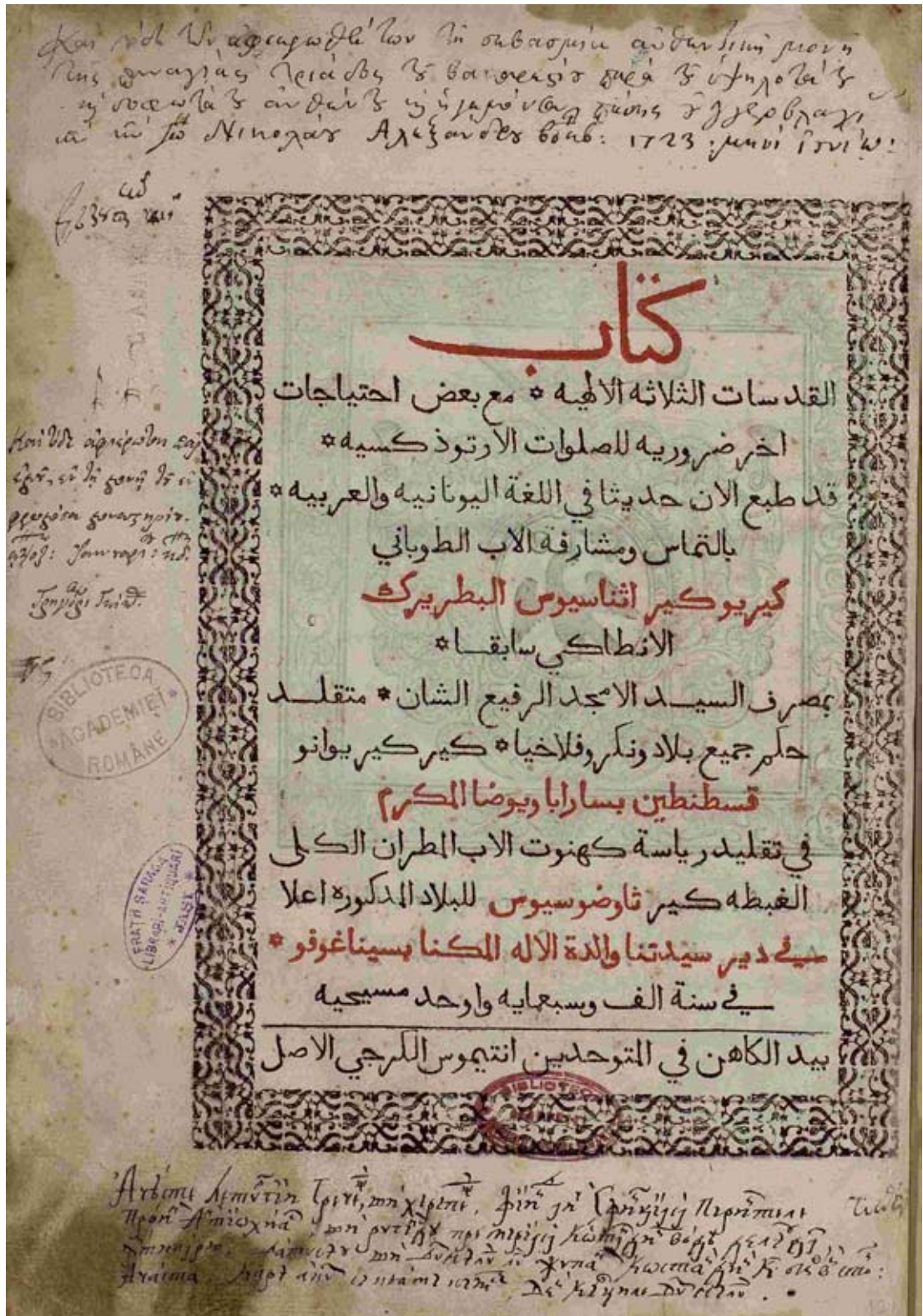
(253⁴¹) Грецькою (у вигляді колофона):

Цю святу і душекорисну Літургію було надруковано зараз вперше грецькою та арабською мовами за наказом і коштом найблагочестивішого, найславетнішого та найвеличнішого пана, правителя всієї Угровлахії Кір Кір Іоанна Константина Басараба воєводи ієромонахом Антимом Іверським. виправлено лише [текст] однією із двох мов, грецькою, ієромонахом Ігнатієм Фітіяносом із Халдії. У святому монастирі Введення Богородиці у храм у Снагові, у рік спасіння 1701, у місяці січні.

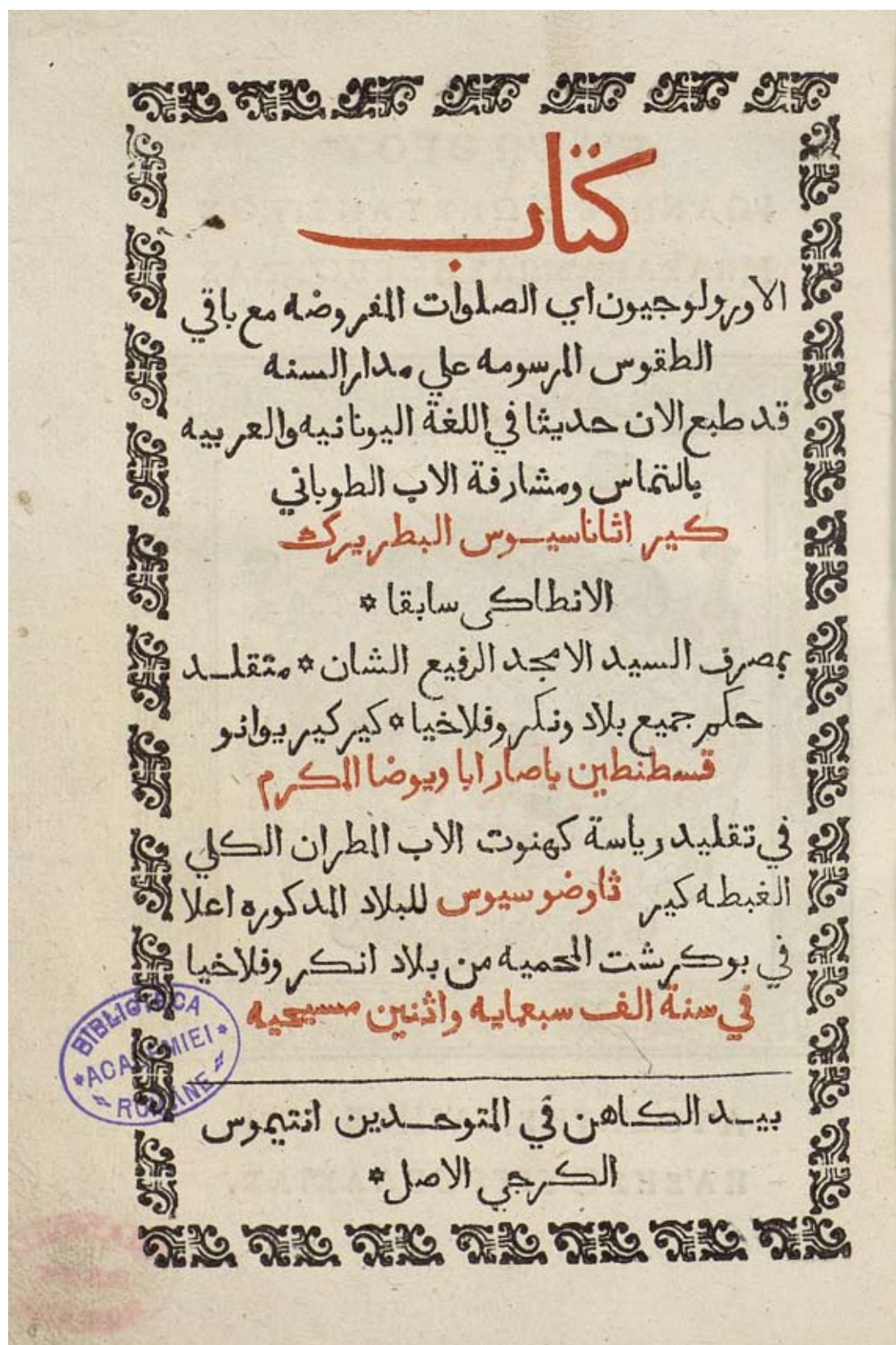
Арабською (у формі римованих бейтів):

Друк цього чесного Служебника завершено за допомогою Господа всього творіння, Великого і Милосердного, християнського року тисяча сімсот першого в січні місяці, рукою майстра Кір Антима, милістю Бога всіх людей.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Титульний аркуш Службника (Снагов, 1701)
[Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 130]

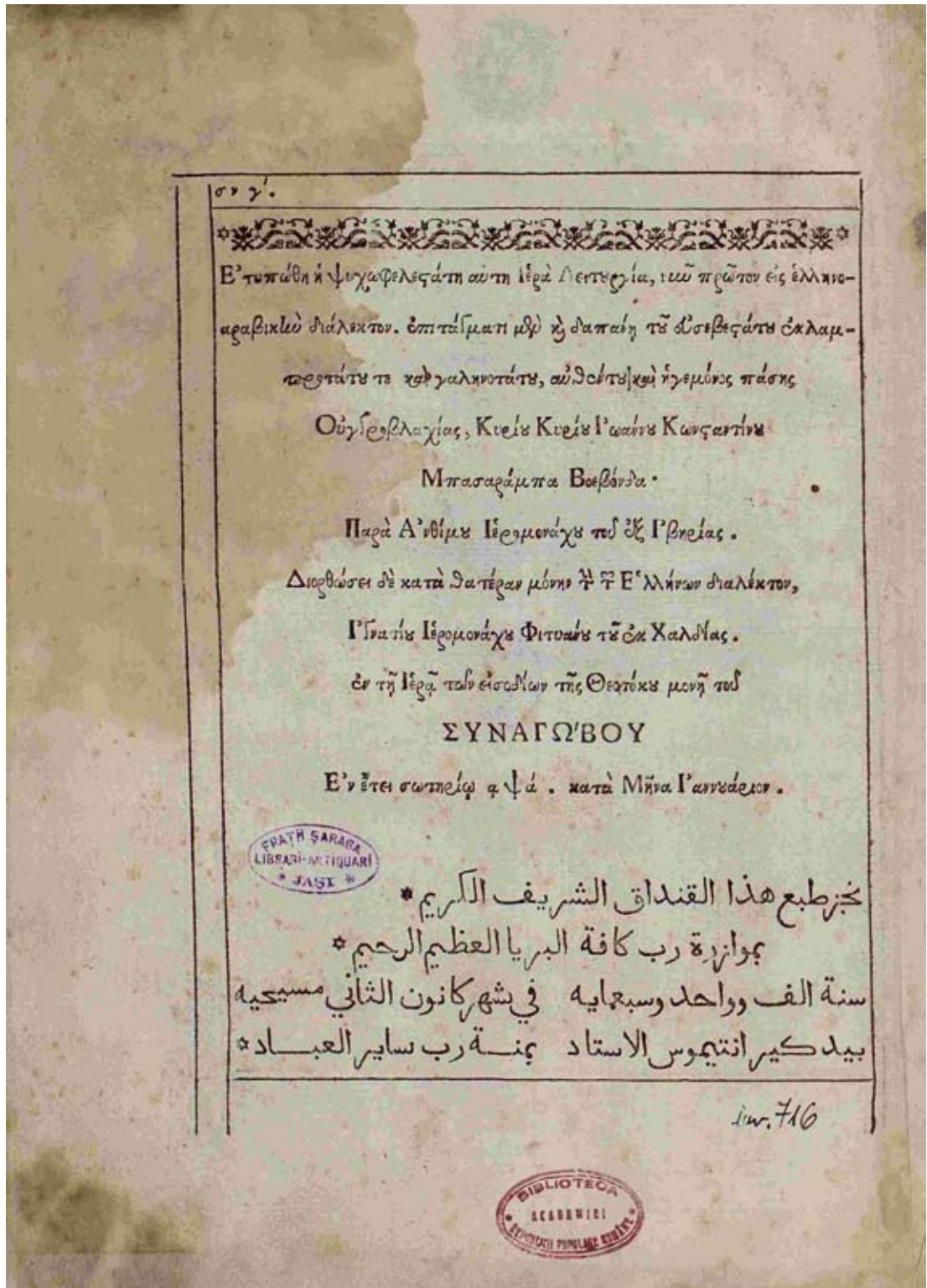
Іл. 2. Титульний аркуш Часослова (Бухарест, 1702)
[Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 137]

Іл. 3. Сторінка 1 Службника (Снагов, 1701)
 [Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 130]

Іл. 4. Сторінка 3 Часослова (Бухарест, 1702)
[Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 137]

Лл. 5. Кінцева сторінка Службника (Снагов, 1701)
 [Бібліотека Румунської академії, інв. № CRV 130]

¹ Дослідження здійснено в межах проекту, який фінансується Європейською дослідницькою радою за програмою Європейського Союзу з досліджень та інновацій “Horizon 2020” (грантова угода № 883219-AdG-2019 – проект TYPARABIC).

² Різновид письма для передачі арабської мови на базі сирійського алфавіту, який використовувався деякими спільнотами близькосхідних християн після арабського завоювання.

³ Афанасій III Даббас народився в сер. XVII ст. в Дамаску, у молодості прийняв постриг з іменем Прокопій у палестинській лаврі св. Савви. Мав добру освіту, знав грецьку мову і займався літературною діяльністю. Посідав Антіохійський патріарший престол двічі – у 1686–1694 рр. та 1720–1724 рр. 1705 року його було обрано предстоятелем Кіпрської церкви, але при цьому він проживав переважно в м. Алеппо (Сирія).

⁴ Константин Бринковяну посідав престол Волощини в 1688–1714 рр. Прославився як видатний меценат, ктитор храмів та монастирів і покровитель православ'я на Сході. За часів його правління сформувався архітектурний стиль, відомий як “бринковянський”. Був страчений у Стамбулі 1714 р. Канонізований Румунською церквою як мученик 1992 р.

⁵ Дунайські князівства на той час перебували у васальній залежності від Османської імперії, проте зберігали свою державність і мали свободу в релігійній та культурній сферах.

⁶ Монастир на честь Введення у храм Пресвятої Богородиці, історія якого задокументована з XVI ст., розташований біля озера Снагов на відстані 45 км на північ від Бухареста. Був відомий як важливий просвітницький центр; за часів Константина Бринковяну під керівництвом Антима Іверського в ньому функціонувала друкарня, яка випускала книги латинським, грецьким, слов'янським та арабським шрифтами.

⁷ Антим (мирське ім'я Андрій) народився близько 1650 р. в Іверії (давньогрузинське царство Картлі на території Східної Грузії). Юнаком потрапив у турецький полон, звідки його викупив Єрусалимський патріарх Досифей II Нотара. Здобув добру освіту при Єрусалимській патріархії і близько 1690 р. був відправлений до Волощини, де опанував румунську та церковнослов'янську мови і друкарське мистецтво. 1691 р. очолив князівську друкарню в Бухаресті, 1694 р. став ігуменом монастиря Снагов, 1705 р. був обраний єпископом Римницьким, а 1708 р. – митрополитом Угроволоським. Прославився як видатний друкар і просвітник, майстер із різьблення по дереву і гравюри. Зробив великий внесок у становлення румунської богослужбової мови і запровадження її до церковної практики. За його безпосередньої участі та під його керівництвом було надруковано 64 книги кількома мовами [Sfântul Antim Ivireanul 2014, 9–11]. Загинув мученицькою смертю 1716 р., канонізований як священномученик 1992 р. Один із найбільш шанованих у Румунії святих (пам'ять вшановується 27 вересня).

⁸ Наразі робота з пошуку, ідентифікації та наукового опису всіх наявних примірників цих та інших арабо-християнських книг, надрукованих у XVIII ст., ведеться в межах проекту TYPARABIC Програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій “Horizon 2020” при Інституті досліджень Південно-Східної Європи Румунської академії.

⁹ Див. перелік і стислий опис видань алеппської друкарні у [Feodorov 2016a, 180–195; Книга Чесного Непорочного Євангелія... 2021, 19–29].

¹⁰ Відомо про наявність інших примірників у Національній бібліотеці Франції, Британській та Ватиканській бібліотеках, у низці бібліотек і монастирів Сирії та Лівану [Feodorov 2016a, 161; 2016b, 172], у зібранні Інституту східних рукописів РАН [Французов 2019] та ін.

¹¹ Перший опис Службника було опубліковано 1811 р. німецьким сходознавцем Х. Ф. фон Шнуррером у виданні “Bibliotheca Arabica” [Французов 2019, 106]. 1903 р. з'явився перший у румунській історіографії бібліографічний опис Службника і Часослова [Vianu, Hodoș 1903, 423–433, 442–447]. У ювілейному виданні на честь Антима Іверського подано більш детальний науковий опис структури обох книг [Antim Ivireanul... 2016, 88–96, 106–110]. У монографії І. Феодоров обом книгам присвячено окремий підрозділ [Feodorov 2016a, 148–163].

¹² В оригінальній пагінації припущено помилку – замість с. 660–675 вказано номери 560–575.

¹³ Характерно, що Афанасій Даббас шанував свій колишній патріарший титул більше, ніж титул предстоятеля Кіпрської церкви, – останній ніде не згадується в подальших алеппських виданнях Даббаса, які вийшли вже після призначення його на Кіпрську кафедру (натомість у передмовах до цих видань він згадується суто як колишній патріарх Антіохійський). Це, очевидно, пояснюється таким фактом: 1694 р., після тривалого конфлікту зі своїм конкурентом за патріарший престол Кирилом V, Афанасій погодився відмовитися від

патріаршества, отримавши в управління Алеппську єпархію і право знову посісти патріарший престол після Кирила.

¹⁴ Панегіричні передмови, присвячені світським і духовним особам, набули значного поширення у східноєвропейських стародруках епохи бароко. Особливо багато передмов присвячували тим, хто матеріально підтримував друкарство як актуальну для тих часів проблему і сприяв його розвитку. Автори присвят наголошували на благородстві адресата і його вірності релігії предків; особливої похвали адресат удостоювався за добродійність на користь освіти і церкви [Чепіга 1988, 20–21].

¹⁵ Фотокопії сторінок Службника (інв. № CRV 130) і Часослова (інв. № CRV 137) публікуються з дозволу власника – Бібліотеки Румунської академії.

¹⁶ Доступ до фотокопії цього рукопису, який зберігається в бібліотеці Ватопедського монастиря на Афоні, став можливим завдяки д-ру Шарбелю Нассіфу (Університет Св. Йосипа, м. Бейрут).

¹⁷ Треба зазначити, що такі правки вносилися попри заборону Мелетія Карми виправляти “бодай одну літеру” (*ħarf wāħid*) у відредагованих ним текстах; така настанова з погрозою відлучення від церкви міститься в його передмові до рукописного Службника [Ієра́ мовһ... арк. 2г].

¹⁸ Четверта світильнична молитва вечірні.

¹⁹ У більшості стародруків пагінація починається з основної частини книги, тому сторінки супровідних текстів на початку не пронумеровано. Пропуски в нашій нумерації пояснюються чергуванням сторінок з арабським і грецьким текстами передмов.

²⁰ Кір (новогр. Кѹр від давньогр. Кѹрюс “пан”) – титул, який додавався до імен церковних ієрархів у грецькій традиції. Його могли додавати на знак пошани і до імен священників (як у випадку з Антимом Іверським, який тоді ще не був єпископом). Подвоєна форма “Кір Кір” зазвичай супроводжувала імена патріархів. З іменами православних правителів у грецьких та арабських текстах зустрічаються обидва варіанти.

²¹ Характерно, що Антим завжди позначав своє походження у своїх друках, підписуючись як “Антим Іверський”, “Антим родом із Грузії”, “ієромонах Антим, друкар із Грузії” [Antim Ivireanul... 2016, 11].

²² Цей вираз (*waladu-nā al-rūħānī al-ħabīb*) слід сприймати не буквально, а з урахуванням церковно-дипломатичного контексту – як натяк на тісний історичний зв’язок між східноєвропейським православ’ям і стародавніми апостольськими патріархатами, на особливий статус Антіохійської церкви, який Даббас підкреслює нижче, і на молитовну підтримку православних благодійників з боку їхніх єдиновірців на Сході.

²³ Мт. 16:26.

²⁴ Лк. 11:13.

²⁵ Мається на увазі Антіохійський патріархат, кафедра якого з 1342 р. розташована в м. Дамаску (Сирія).

²⁶ Дії 11:26. Цей факт завжди мав особливе значення в історичній пам’яті християн Сирії та Лівану і традиційно виступає важливим елементом арабо-християнського дискурсу.

²⁷ Апостоли Петро і Павло вважаються засновниками і святими покровителями Антіохійської церкви, кафедра якої в місцевій традиції образно називається за їхніми іменами.

²⁸ Маються на увазі інші східні православні патріархати.

²⁹ Тобто тихо.

³⁰ Співвідношення арабської та грецької мов у богослужбовій практиці Антіохійської церкви XVII ст. можна простежити на прикладі вищезгаданого рукописного Службника [Ієра́ мовһ...], у якому значну кількість виголосів наведено грецькою або обома мовами.

³¹ Пс. 91:15 (за Септуагінтою).

³² Як. 5:16.

³³ Букв.: “лицемірив” (*al-munāfiqīn*). У грецькому тексті: “невірних і чужинців” (*ἀπίστους καὶ ἄλλοτρίους*).

³⁴ 1Тим. 2:1.

³⁵ Слова з мирної ектенії.

³⁶ 1Тим. 2:4.

³⁷ Від гр. *παλάς* (“священник”). Це слово досі використовується у грецькій народній традиції перед іменами священників. У грецькому тексті немає цього слова, натомість згадується походження друкаря: Кѹр Ἀνθίμων τὸν Ἰβήρα (Кір Антим Іверський).

³⁸ У снаговському Службнику (ч. II, с. 61) ім'я Константина Бринковяну включено до таємної молитви за живих, яка йде після освячення Дарів: “Пом’яни, Господи, раба Твого Іоанна Константина воеводу та його батьків” (у грецькому тексті замість “його батьків” (*wāliday-hi*) – “його близьких” (τῶν πατρὶ αὐτόν)).

³⁹ Це свідчення і наявність хибодруків вказують на те, що Антим не володів арабською, принаймні на високому рівні. За даними румунських дослідників, до прибуття у Волощину він вивчав грецьку, турецьку та арабську [Sfântul Antim Ivireanul 2014, 7–8]. У будь-якому разі він мав знати арабські літери завдяки знайомству з османською мовою.

⁴⁰ Лк. 6:37.

⁴¹ Згідно з пагінацією другої пронумерованої частини.

ЛІТЕРАТУРА

Книга Чесного Непорочного Євангелія, Світильника, що сяє й освітлює / Упор., передм. І. Осташ. Київ, 2021.

Тимошик М. С. Історія видавничої справи. Київ, 2007.

Французов С. А. Первая арабографичная книга, напечатанная в мире ислама, в собрании Института восточных рукописей РАН // **Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III: Филология.** Вып. 61. 2019. DOI: 10.15382/stur-ni201961.104-122

Ченіга І. П. Передмови й післямови до українських стародруків як джерело вивчення історії української літературної мови // **Мовознавство**, 1988, № 5.

Antim Ivireanul: opera tipografică / Ed. by P. Chițulescu. Bucharest, 2016.

Bianu I., Hodoș N. **Bibliografia Românească Veche (1508–1830).** Vol. 1 (1508–1716). Bucharest, 1903.

Conidi E. **Arabic Types in Europe and the Middle East, 1514–1924: Challenges in the Adaptation of the Arabic Script from Written to Printed Form.** Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Reading, 2018.

Feodorov I. Beginnings of Arabic Printing in Ottoman Syria (1706–1711). The Romanians' Part in Athanasius Dabbās's Achievements // **ARAM.** Vol. 25, Issue 1–2. 2013.

Feodorov I. **Tipar pentru creștinii arabi: Antim Ivireanul, Atanasie Dabbās și Silvestru al Antiohiei.** Brăila, 2016a.

Feodorov I. Tipărituri antimiene pentru creștinii arabi din Patriarhia Antiohiei // **Artă și cultură eclezială în timpul Sfântului Ierarh Antim Ivireanul** / Ed. by M.-S. Săsăujan. Bucharest, 2016b.

Ἰερά μὲν Βατοπαίδιον. Χειρόγραφον 1049.

Kilpatrick H. From Venice to Aleppo: Early Printing of Scripture in the Orthodox World // **Chronos**, 2014, No. 30. DOI:10.31377/CHR.V30I0.329

Kitāb al-quddāsāt al-ṭalāṭa al-ilāhiyya. Snagov, 1701.

Kitāb al-Ūrūlūḡiyūn. Bucharest, 1702.

Kreiser K. Preface // **The Beginning of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims.** Wiesbaden, 2001.

Roper G. Arabic Biblical and Liturgical Texts Printed in Europe in the 16th–18th centuries // **Lucrările simpozionului internațional “Cartea. România. Europa”.** Ediția a II-a – 20–24 septembrie 2010. Bucharest, 2010.

Sabev O. Waiting for Godot: the Formation of Ottoman Print Culture // **Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East.** Series: Islamic Manuscripts and Books, Vol. 4 / Ed. by G. Roper. Leiden – Boston, 2014.

Sfântul Antim Ivireanul. Scrisori / Ed. by M. Stanciu and G. Ștrempele. Bucharest, 2014.

Šayhū L. **Tārīḥ fann al-ṭibā‘a fī l-Mašriq.** Beirut, 1995.

Tamari I. J. Jewish Printing and Publishing Activities in the Ottoman Cities of Constantinople and Saloniki at the Dawn of Early Modern Europe // **The Beginning of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims.** Wiesbaden, 2001.

Walbiner C. The Christians of *Bilād al-Shām* (Syria): Pioneers of Book-Printing in the Arab World // **The Beginning of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims.** Wiesbaden, 2001.

Walbiner C. ‘Und um Jesu Willen, schickt sie nicht ungebunden!’ Die Bemühungen des Meletius Karma (1572–1635) um den Druck arabischer Bücher in Rom // **Studies on the Christian**

Arabic Heritage in Honour of Father Prof. Dr. Samir Khalil Samir, S. J. at the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday / Ed. by R. Ebeid and H. Teule. Leuven, 2004.

REFERENCES

- Knyha Chesnoho Neporochnoho Yevanheliya, Svityl'nyka, shcho syaye y osvitylyuye* (2021), Compl. by I. Ostash, Fond pam'yati Blazhennishoho Mytropolyta Volodymyra, Kyiv. (In Ukrainian and Arabic).
- Tymoshyk M. S. (2007), *Istoriya vydavnychoyi spravy*, Nasha kul'tura i nauka, Kyiv. (In Ukrainian).
- Frantsuzov S. A. (2019), "Pervaya arabografichnaya kniga, napechatannaya v mire islama, v sobranii Instituta vostochnykh rukopisey RAN", in *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya III: Filologiya*, Issue 61, pp. 104–122. (In Russian). DOI: 10.15382/sturni201961.104-122
- Chepiha I. P. (1988), "Peredmovy y pislyamovy do ukrayins'kykh starodrukiv yak dzherelo vyvchennya istoriyi ukrayins'koyi literaturnoyi movy", *Movoznavstvo*, No. 5, pp. 16–25. (In Ukrainian).
- Antim Ivireanul: opera tipografică* (2016), P. Chițulescu (ed.), Editura Institutului Cultural Român, Bucharest.
- Bianu I. and Hodoș N. (1903), *Bibliografia Românească Veche (1508–1830)*, Vol. 1 (1508–1716), Edițiunea Academiei române, Bucharest.
- Conidi E. (2018), *Arabic Types in Europe and the Middle East, 1514–1924: Challenges in the Adaptation of the Arabic Script from Written to Printed Form*, Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Reading, Reading.
- Feodorov I. (2013), "Beginnings of Arabic Printing in Ottoman Syria (1706–1711). The Romanians' Part in Athanasius Dabbās's Achievements", *ARAM*, Vol. 25, Issue 1–2, pp. 231–260.
- Feodorov I. (2016a), *Tipar pentru creștinii arabi: Antim Ivireanul, Atanasie Dabbās și Silvestru al Antiohiei*, Editura Istros a Muzeului Brăilei, Brăila.
- Feodorov I. (2016b), "Tipărituri antimiene pentru creștinii arabi din Patriarhia Antiohiei", in M.-S. Săsăujan (ed.), *Artă și cultură eclezială în timpul Sfântului Ierarh Antim Ivireanul*, Cuvântul vieții, Bucharest, pp. 150–189.
- Ierá monḗ Vatopaidíoy* [The Holy Monastery of Vatopedi], Cheirógrafon 1049.
- Kilpatrick H. (2014), "From Venice to Aleppo: Early Printing of Scripture in the Orthodox World", *Chronos*, No. 30, pp. 33–61. DOI:10.31377/CHR.V30I0.329
- Kitāb al-quddāsāt al-talāta al-ilāhiyya* (1701), Snagov. (In Arabic and Greek).
- Kitāb al-Ūrūlūgiyūn* (1702), Bucharest. (In Arabic and Greek).
- Kreiser K. (2001), "Preface", in *The Beginning of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 5–6.
- Roper G. (2010), "Arabic Biblical and Liturgical Texts Printed in Europe in the 16th–18th centuries", in *Lucrările simpozionului internațional "Cartea. România. Europa". Ediția a II-a – 20–24 septembrie 2009*, Editura Biblioteca Bucureștilor, Bucharest, pp. 174–186.
- Sabev O. (2014), "Waiting for Godot: the Formation of Ottoman Print Culture", in G. Roper (ed.), *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East. Series: Islamic Manuscripts and Books*, 4, Brill, Leiden and Boston.
- Sfântul Antim Ivireanul (2014), *Scrisori*, M. Stanciu and G. Ștrempel (eds), Basilica, Bucharest.
- Šayḥū L. (1995), *Tārīḥ fann al-tibā'a fī l-Mašriq*, Dār al-Mašriq, Beirut. (In Arabic).
- Tamari I. J. (2001), "Jewish Printing and Publishing Activities in the Ottoman Cities of Constantinople and Saloniki at the Dawn of Early Modern Europe", in *The Beginning of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 9–10.
- Walbiner C. (2001), "The Christians of *Bilād al-Shām* (Syria): Pioneers of Book-Printing in the Arab World", in *The Beginning of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, pp. 11–12.
- Walbiner C. (2004), "'Und um Jesu Willen, schickt sie nicht ungebunden!' Die Bemühungen des Meletius Karma (1572–1635) um den Druck arabischer Bücher in Rom", R. Ebeid and H. Teule (eds), *Studies on the Christian Arabic Heritage in Honour of Father Prof. Dr. Samir Khalil Samir, S. J. at the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday*, Peeters, Leuven, pp. 163–175.

Ю. І. Петрова

**До історії арабського друкарства на Сході: перші арабо-християнські книги,
видані у Волощині**

У статті розглянуто передумови виникнення друкарства арабським шрифтом на Арабському Сході в контексті його розвитку в країнах Західної Європи та спроб його запровадження в Османській імперії. Можливість друкувати для своїх потреб книги арабськими літерами цікавила передусім арабомовних християн Османської імперії, особливо православних, які, на відміну від інших конфесій, не мали підтримки в зовнішньому світі. Втілення цього задуму стало можливим на початку XVIII ст. завдяки плідному співробітництву між ієрархом Антіохійської церкви Афанасієм III Даббасом, господарем Волощини Константином Бринковяну і видатним друкарем грузинського походження Антимом Іверським. Запровадження арабського друкарства у Волощині уможливило продовження цієї справи в османській Сирії, де 1706 р. Афанасієм III Даббасом було надруковано першу книгу арабським шрифтом на Арабському Сході.

У публікації подано опис перших двох греко-арабських друків, виданих у Волощині, – Службника (1701) і Часослова (1702), примірники яких зберігаються в Бібліотеці Румунської академії в Бухаресті. Для виявлення мовних особливостей арабських богослужбових текстів Службника було здійснено їхнє порівняння з рукописною версією Службника 1612 р. Зроблено висновок, що волоський Службник фактично відтворює тексти в редакції алеппського митрополита Мелетія Карми (1612–1634), лише з незначними структурними, лексичними та граматичними відмінностями. У друкованій книзі помітна тенденція до заміни грецизмів арабськими еквівалентами.

Читачеві пропонується український переклад з арабської текстів передмов та видавничих приміток, якими супроводжується видання першої друкованої для православних арабів книги – Службника, виданого 1701 р. в монастирі Снагов під Бухарестом. Ці тексти є основним джерелом відомостей про обставини започаткування арабського друкарства для православних християн.

Ключові слова: Антим Іверський, араби-християни, Афанасій III Даббас, Волощина, друкарство, Константин Бринковяну, Османська імперія, передмова, Службник, стародруки, Часослов

Стаття надійшла до редакції 16.02.2023